

проф. д-р Бойка Петрова Мирчева,
Кирило-Методиевски научен център при БАН

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертационния труд
на редовен докторант Теодора Красиминова Георгиева
„Икономическото развитие на българските земи
според кирилските паметници през XIII – XIV век“
направление 2.1. Филология, научна специалност: Теория и история на литературата
(Кирилметодиевистика) с Научен ръководител: проф. дин. Димо Чешмеджиев

Теодора Красиминова Георгиева е родена на 06.12.1995 г. в Пловдив. Завършва Националната търговска гимназия в Пловдив (2014 г.). През 2018 г. се дипломира като магистър в специалността История в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ и работи като учител в Професионалната гимназия по архитектура, строителство и геодезия "Арх. Камен Петков" и Хуманитарна гимназия „Св. св. Кирил и Методий“ в Пловдив. След успешно издържан кандидат-докторантски изпит е назначена за редовен аспирант със Заповед № 4/ 06.01.2020 г. в КМНЦ при БАН, считано от 01.01.2020. със срок на обучение 3 (три) години.

По време на докторантурата си Теодора Георгиева завършва 3 избираеми специализирани курса с успешно положени изпити, два от които задължителни: „Библейски символи и образи в старобългарската литература“ с лектор проф. д-р Климента Иванова, „Грех и общество: покаяние и епитимийни текстове в средновековна България“ с лектор доц. д-р Десислава Найденова и допълнителен избираем специализиран курс към Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ с тема „Венецианската търговия по Западното Черноморие (XIII – XV в.). Стоково-паричен оборот“ с лектор доц. д-р Димитър В. Димитров. Тази подготовка се отразява и в успешно положения изпит по *базовия специализиран предмет*. От справката на Теодора Георгиева личат участия в 9 национални и международни конференции с доклади и 6 публикации по темата на дисертацията.

Дисертационният труд е представен от Теодора Георгиева в законоустановения срок от три календарни години. Той съдържа 334 страници и се състои от увод и четири глави. *Уводът* (с. 1–17) има въвеждаща функция и поставя предмета на изследване – развитието на средновековната българска икономика в периода XIII – XIV в. на базата на домашните кирилски извори, чиито сведения не са достатъчно проучени по отношение

на стопанската история. Това обуславя и основната цел на проучването – въз основа на сведенията в среднобългарските паметници да бъдат представени различните аспекти от стопанското развитие на Второто българско царство. *Хронологическите рамки* на изследването са от възстановяването на българската държава през 1185/1186 г. до завладяването ѝ от османците. *Териториалният обхват* засяга земите, които се намират под властта на българските владетели за по-кратък или дълъг период. Тематичният фокус на дисертацията е обоснован от липсата на цялостно изследване върху икономиката на българската държава в периода XIII – XIV в., и то на базата на кирилските текстове – царски грамоти, жития, похвални слова, гадателни книги и др. Именно затова като главен обект те са изследвани в сравнителен план със сръбски и влашки грамоти, ромейски хроники и търговски наръчници от същото време, поставени на фона на археологически разкопки и нумизматичните находки.

Като приоритетни задачи в изследването са поставени представянето на различните направления в икономиката – аграрна дейност, занаятчийско производство и търговия; изследване на въпроса за поземленото имущество, юридическите и институционалните рамки на българската икономика (селскостопански сектор, занаятчийско производство, търговия); проблемът за собствеността, отстъпването на данъчни привилегии (в полза на физически (чуждестранни търговци) и юридически лица (манастири) и отражението им върху приходния дял на хазната; природните условия и демографията като фактори за развитието на стопанството; организацията на занаятчийската дейност с основните професионални подотрасли, както и участието на производството в търговията, неговата главна насоченост – местния пазар или международния обмен; основните концептуални възгледи на средновековния човек за стопанството, представата му за търговията и отношението му към тази дейност; организацията на търговската дейност по българските земи: вътрешен пазар, участие в международния обмен, приходи към фиска, основни експортни и импортни стоки и съставяне на понятиен апарат с основните стопански термини на базата на изследваните кирилски паметници.

За изпълнението на тази амбициозна задача като изворова база са включени на първо място българските владетелски грамоти, като към тях за сравнение са присъединени данните в сръбските и влашките грамоти. Използвани са данни и от разнообразни наративни текстове – жития, похвални слова, приписки с летописен

характер, надписи, гадателни книги. Към всички тях е приложен съпоставителен анализ спрямо данните в ромейските хроники и търговските наръчници.

Първата глава, озаглавена Правно-политически рамки на българската икономика (XIII – XIV век) (с. 18-84) е поделена на три подглави: Държавата като фактор в стопанското развитие. Извороведски преглед, Фискална администрация и институционална рамка на българската икономика и Правна регламентация на собствеността: видове имущество и правно-икономически статут според документи от царската канцелария (грамоти). В нея са представени правно-политическите рамки на българската икономика в периода XIII–XIV в. В изложението акцентът пада върху държавата като фактор в стопанското развитие. На първо място е поставен владетелският институт и границите на царската власт, а след него отделните институции, и по-конкретно фискалната администрация. В контекста на приходите и разходите към хазната е поставен и въпросът за наличието на данъчен кадастър, разликите между владетелската и държавната съкровищница. Правно-политическите рамки на икономиката обхващат и темата за собствеността, видовете имущество и приходите, произтичащи от него. Във връзка с тях е засегнат проблемът за последиците от предоставяните данъчни облекчения в полза на физически и юридически лица. Обърнато е внимание върху манастирите като стопански единици, общественото устройство, статутът на отделните категории население и разликите със западния феодализъм. Така, целта на първа глава е максимално да онагледява вписването на икономиката в законовите рамки, зададени от държавата и последиците върху стопанското и политическото развитие вследствие на разпоредби на владетелския институт.

От информацията във владетелските хрисовули става ясно, че в българската държава действат различни фискални чиновници, ангажирани със събирането на данъчни задължения върху стопанската дейност. Част от тях отговарят за фискалните повинности върху зърно производството, някои – за данъците върху крайния продукт от скотовъдната дейност. Тук са и служителите, свързани със строителните ангарии.

От представените в главата данни може да се съди за практикуваните стопански дейности и видовете постъпления в държавната хазна. Погледът върху фискалните служители, и изобщо върху държавните приходи и разходи, се оказва съставна част от проблема за правно-политическите рамки на средновековната българска икономика.

Специално внимание е отделено на категориите население, и по-точно на зависимото население в средновековната българска държава. Техни представители са основно париците и отроците. В изследването се определят особеностите на статута им и се обосновава теза, оспорваща механичното пренасяне на термина „закрепостено население“ от западния феодализъм в българското средновековно общество.

Отделно са разгледани манастирите като основна част от стопанските единици. Разгледани са техните основни особености като стопански субекти – автаркията, даряването на запустели земи и запустели селища и правото на манастирите да ги заселват. Изворите показват наличие на манастирска хазна, както и разплащане с пари, разширяване на притежаваното имущество, както и на влиянието им върху развитието на селското стопанство в българските земи. Не са подминати и отрицателните ефекти на предоставяните имунитети и привилегии, най-вече проявите на икономическа децентрализация, при която голяма част от държавните приходи се изплъзват от контрола на държавата, намаляването на държавната земя вследствие на отделянето на някои феодали от централната власт, неуспешните войни и османските нашествия от средата на XIV в. нататък.

Втората глава на дисертацията, озаглавена *Аграрната икономика на Средновековна България според кирилските паметници* (с. 84–167) е поделена на две основни подглави: *Фактори и условия за развитието на селскостопанското производство* и *Структура, организация и развитие на селскостопанското производство*. Тази част от изследването е най-пространна като обем и разглежда не само отделните селскостопански отрасли, но и факторите, оказващи влияние върху стопанската дейност на населението. Тъй като селското стопанство най-вече зависи от природните условия и ресурсите, анализът започва с икономо-географска оценка и райониране на българските земи, като са представени отделните аспекти от стопанското развитие на българската държава през XIII – XIV в., са обвързани с ежедневието. Тъй като природните дадености са ключов фактор в развитието на стопанството, в тази част от изследването е направен опит да се посочат и оценят отделните негови елементи като релеф, климат, водни и почвени ресурси, използвани за база на анализа на отделните отрасли в аграрната икономика, занаятчийството и търговията в средновековната българска държава. Въпреки че писмените сведения обрисуват природните ресурси и

условия с различни алегии и символи, зад тази образност се долавят реални аспекти от всекидневието на средновековния българин и неговите естественонаучни познания.

В дисертационния труд е направен опит за географско райониране на българските земи през Средновековието с цел за представяне на природните дадености и стопанската им оценка. Селскостопанските отрасли са разгледани не само като приходи за хазната, но и като осигуряване на прехраната, съпътствана от страх за поява на природни катаклизми, повсеместен глад и природни бедствия, част от които са описани в среднобългарските, ромейските и латинските паметници и в гадателните книги.

В тази глава на дисертацията е направен преглед на стопанската активност по българските земи през Средновековието. Констатацията е, че основната част на стопанската активност е насочена към аграрно стопанство с развит първичен, добивен сектор, който се свежда до добиване на суровини за преработване с основни артикули зърно, восък, кожи. За тях може да се съди както от фискалните задължения, отразени в царските грамоти, така и от сметководната делова писменост, свидетелстваща за основните артикули, с които българската държава участва в международния обмен. През XIII – XIV в. в Западна Европа българските земи са известни с производството и износа на големи количества зърнени храни.

Важна част от поминъка на населението представлява и животновъдството – отглеждане на говеда, овце, свине, коне и износ на кожи. Не на последно място в труда са разгледани и дейности като лов и отглеждане на ловни птици и кучета, споменати в някои грамоти от разглеждания период, както и риболовът, добивът на сол, пчеларството, данните за някои от които са засвидетелствани във възникнали в този период писмени текстове за почитани в България светци.

Трета глава от дисертационната работа *„Занаятчийското производство според старобългарски, византийски и западноевропейски текстове.* (с. 167–216) разглежда занаятчийското производство и т. нар. градска икономика. Като въведение в проблематиката е първата подглава ***1. Аспекти от развитието на градската мрежа по българските земи (XIII – XIV век)*** с подраздели: извори за градската икономика и занаятчийското производство, дефиниция за град, стопански функции и градско управление, в която са представени основните извори по темата, класификация на града и разглеждането му през призмата на стопанските функции. На базата на Рилския хрисовул и данните за града Стоб са направени заключения за данъчните задължения

към централната и поместната власт. Направено е ясно разграничение на понятия като „данъчни задължения“ и „градско самоуправление“, за което в случая няма данни. Важен е изводът, че българските градове са подчинени преди всичко на централната власт.

Втората част на главата е посветена на структурата, организацията и развитието на занаятчийското производство. Поставени са въпросите за градското управление, за терминологията, използвана за лицата, занимаващи се със занаятчийска дейност и за ориентацията на занаятчийското производство – към местния или към международния пазар. През XIII–XIV в. в резултат на активизацията на търговските процеси могат да се предположат някои промени в устройството и регулацията на занаятчийството. Развитие получават занаяти, свързани с обработката на придобитите суровини. Местното производство намира реализация във вътрешния пазар - особено в по-малките градски средища, докато във важните търговски центрове като пристанищните градове Варна и Несебър част от местните занаятчии са ориентирани към износа. Интересен е изводът, че в терминологията в средновековните текстове се забелязва употребата на различни понятия, но със сходно значение. На базата на запазените търговски наръчници и грамотите може да се направи изводът, че производствената дейност покрива главно вътрешното търсене в регионалния пазар в селската и градската среда и е с по-слабо участие в международния обмен. В експорта българските земи участват предимно със суровини, отличаващи се с добро качество. В тази част на изследването са представени основните професионални подотрасли на занаятчийската дейност като металообработване, строителна дейност, предачество, тъкачество, шивачество, обущарство, керамично производство, стъкло- и дървообработване. В отделна подглава са включени и отделните професионални групи население.

В тази глава са предложени няколко важни хипотези – в България местното градско производство не може да покрие търсенето на стоки от вторичния сектор нито в количествено, нито в качествено отношение, а производството се свежда главно до вътрешно търговския обмен, като в различните селища на българската държава отделните занаяти се развиват в различна степен. Втората хипотезата е за наличие на задължителни повинности, изразяващи се в доставки на различни продукти от занаятчийската дейност (дрехи, обувки, съдове, сечива и т.н.) за българската фискална система.

Прегледът на сметководните книги потвърждава, че от българските земи се изнасят главно суровини – зърно, восък, мед, а докато занаятчийското производство е с второстепенно значение за външната търговия. Преимущественото развитие на добивния сектор проличава и от владетелските хрисовули, където занаятчийското производство е споменато основно под формата на ангарии. Откритите по археологически път материали допълват разнообразната палитра от на фона на застъпеното данъчно облагане върху селскостопанската продукция занаяти. Липсата им в царските хрисовули показва, че въпреки ръста на градската икономика през XIII–XIV в., водещият отрасъл остава аграрният.

Четвърта глава от изследването „*Обмяна, търговия и пазари по българските земи през XIII–XIV в. според кирилските наметници*“ (с. 217–271) е посветена на търговията по българските земи през XIII – XIV в.

Като своеобразно въведение в последната глава от изследването е засегната темата за концепцията за икономика у средновековния човек, неговата представа за стопанство и търговия. До голяма степен търговецът е поставен в образа на проводник на чужди нрави и развала, чиято представа отново има своите корени в Античността. От друга страна, в агиографските съчинения се откриват други примери с положителен образ на търговеца (в Пространното житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист, Похвалното слово за патриарх Евтимий от Григорий Цамблак). Може би с известна противоречивост, през Средновековието образът на търговеца гравитира от проводник на идеи, асоцииран като носител на чуждото, материалното, търсещ печалба, дори сребролюбие, до играещ важна роля в приходната част на държавата.

Основно място в тази глава е отделено и на фиска и приходите от търговската дейност и вътрешната търговия. От изворите може да се направи изводът, че основните данъци и такси, свързани с облагането на стокообмена са кумерк, царина, броднина, диавато и мостнина. В рамките на българската държава се организират различни по мащаб и времетраене средища за осъществяване на търговска дейност. Ежегодно организираните панаири на Балканите са както добър източник на доходи за хазната, така и начин за преодоляване на дисбаланса в разпределението на природните ресурси по региони.

Наличните извори за междуселищния обмен показват отново значението на манастирските стопански единици, които стопанисват различни по вид имоти и

селскостопански инвентар, добиват различни суровини. Те притежават редица предимства, тъй като получават данъци и такси, включително и от организирането на пазари и панаири. Добивът на отделните суровини и търговията с произведените продукти, обвързани с различни данъчни задължения, като в случая, правото за събиране на приходи е предоставено на манастирската управа.

Следващата част от дисертационния труд е посветена на външната търговия в средновековна България през периода XIII–XIV в. Тук на първо място са поставени отношенията между България и Дубровник (Рагуза, Адриатическа комуна), като акцентът е поставен върху двата документа, пряко отразяващи стопанските връзки между българската държава и Адриатическата комуна – оризмото, издадено от Йоан Асен II, и договорът, сключен при Михаил II Асен през 1253 г. Засиленият интерес на Дубровник към балканските, и в частност българските пазари налага правна регламентация на търговската дейност. Така, чрез грамоти и договори централната власт предоставя определени права за свободно движение и търгуване, включително различни митнически и други привилегии. Признавайки, че е трудно да се докаже съществуването на специален регулиращ закон, както някои изследователи тълкуват споменатия в Дубровнишката грамота *„закон за кумерки“*, Теодора Георгиева отбелязва двата варианта за тълкуване на споменатия закон – освобождаване от всякакви митнически задължения на територията на българската държава или представителите на Дубровник да не са били напълно освободени от митнически такси, заплащайки определени суми, уредени в хода на двустранните отношения. Отношенията между България и Дубровник отразяват политическите и икономическите процеси, настъпващи на Балканите през първата половина на XIII в. Засилващото се участие на чуждестранни търговци способства за включването на българската държава в международния обмен.

Друг акцент в търговските отношения на България в разглеждания период представлява Черноморието и ролята на Венеция и Генуа в българската икономика според сметководната делова писменост, на които е посветена следващата част от главата. Включването на търговията с Венеция и Генуа, за която свидетелстват главно документи на латински език в труд, насочен главно към данните от среднобългарските паметници, е обусловено от необходимостта да се представи възможно най-пълна картина на стопанския живот по българските земи. За отправна точка е взета годината на обособяването на Латинската империя – 1204 г. Търговските наръчници от периода

красноречиво показват усилен обмен в Черноморския регион, което предполага съответните приходи за държавата. Така се обяснява и по-слабият интерес към западните части на населените с българско население територии, (Македония), (с изключение на управлението на Михаил III Шишман). За значението на черноморските пристанища говорят редица примери – упоритият отказ на Михаил VIII Палеолог (1259 – 1282) да даде като зестра Месемврия и Анхиало при брака на Константин Асен и Мария Палеологина, военните стълкновения при Теодор Светослав в Тракия, както и българо–византийската война от 1364 г. за черноморските градове. През първата половина на XIV в. значително нарастват търговските контакти, включително и с представители от Флоренция, Пиза и Анкона.

Интензивни са търговските контакти и през другата водна граница на средновековна България – Дунав. Евтиният транспорт по вода е с важно значение за стопанския живот в страната. Възможността за връзка едновременно със страните от Централна Европа и Черно море са използвани през XIV в. със значителен интензитет. Нарастващият обмен води до оживление и в българските градове по р. Дунав. Обменът между видинските и карвунските земи с тези на север от р. Дунав, като външнотърговските връзки на Добруджа с Влашко и Молдова прогресивно нарастват към XV в. Често стокообменът се осъществява чрез посредничеството на брашовските търговци, които се ползват с различни търговски привилегии. Важно място в крайдунавската търговия заема Видин и областта около него. Към средата на XIV в., особено след попадането му под унгарски контрол (1365), градът се превръща в основно място за транзитна търговия между Търново, Влахия, Молдова, от една страна, и Рашка, Дубровник, от друга.

На последно място в тази глава на дисертацията се разглеждат въпросите, свързани с парите и монетосеченето. Именно то периода XII – XIV в. бележи интензивност и достига своя връх при управлението на Йоан Александър (1331 – 1371). Този период се характеризира с участието на различни монетни и теглови системи в паричното обращение. На практика обаче засиленото сечене на монети често е съпътствано с понижено тегло, т.е. бил налице количествен, но не и стойностен ръст. Така, още от 1230–1260 г. българската монетна система се оказва в перманентна девалвация. След средата на 50-те години на XIV в. производството на сребърни монети намалява, за което допринасят и политическите събития: българо-ромейските

стълкновения (1364), походът на Амедей VI от 1366 г., окупацията на Видин от Унгария (1365–1369), османските набези. Към изброените събития трябва да се прибави цялостната децентрализация на българската държава и свиващия се териториален обхват, които също са фактор в тенденциозното „монетно обедняване“.

В края на труда е поместено *Заключението* (с. 272-279), в което са обобщени изнесените в труда данни за значението на кирилските паметници като исторически документи за икономическото развитие на България през периода XIII-XIV в. досегашното проучване на който се базира предимно на ромейските и латинските извори. В изследваните текстове (законодателни сборници, царски грамоти, жития, похвални слова, гадателни книги и др.) се открива информация за различните направления в икономиката – аграрна дейност, занаятчийско производство и търговия, фискални задължения, юридическа регулация на поземленото имущество, институционални рамки, природни условия и ресурси, демография. Данни от домашните паметници в съпоставка със сведенията от чуждите извори (сръбски, влашки, ромейски, латински) не само създават по-детайлна представа за икономическото състояние на българските земи през XIII–XIV в., но и очертават мястото на средновековното българско стопанство в глобалната икономическа конюнктура през въпросния период, като спомага и за реконструирането на стопанския терминологичен апарат, използван в средновековното българско общество – от различните видове фискални задължения до специфичните названия, свързани с производствената дейност.

Ролята на държавата в икономиката, в сравнение с предходните периоди, е по-малка. Делегирането на част от фискалните ѝ прерогативи в ръцете на други лица, политиката на раздаване на имунитетни права и привилегии на физически и юридически лица, неуспешни войни, сепаратистки действия и грабителски набези, водят до намаление на приходите към хазната.

Въпреки подема в търговията, главната насоченост на стопанската активност е към аграрния сектор, който се свежда до добиване на суровини за преработване. Развитие получава и занаятчийската дейност. На базата на среднобългарските паметници, сметководните книги, ромейските съчинения, както и на археологическите открития, се конструира една обща картина на урбанистичното пространство по българските земи – практикуване на различни занаяти и професии. Производствената дейност покрива главно вътрешното търсене на селската и градската среда и остава предимно в сферата

на регионалния пазар и с по-слабо участие в международния обмен. Неясен остава проблемът за съществуването в България на производствено-търговски съюзи, тъй като в запазения договор на Михаил II Асен с Дубровник (1253) се разглежда юридическата възможност за наличие на търговска дружина, а конкретната извадка засяга юридическата регулация на търговията в дубровнишките земи. Активизацията на търговските процеси през XIII–XIV в., което засяга и производството, предполага промени в неговата организация. Очевидно развитие получават занаяти, свързани с обработката на придобитите суровини. Наличието на пазарни такси също е доказателство за разрастване в търговията, която се нуждае от юридическа регулация, вписваща се във фискалната система като дейност, носеща приходи на държавата. Въпреки това сведенията не позволяват категоричност за наличието на професионални сдружения от типа на гилдиите и цеховете. С по-голяма убеденост може да се предполага съществуването на отделни производствени организации с цел стандартизация и регулация на стоковото производство. Що се отнася до участието на българската държава в търговията през XIII–XIV в., то тя търгува със суровини и различни занаятчийски произведения с италианските градове-държави, Дубровник, Византия, Рашка, Влахия и Трансилвания. Основните експортни артикули са зърнени храни, пчелен восък и мед, животински кожи и сол, а се внасят най-вече платове, подправки, керамика и други стоки от т.нар. преработващ сектор.

В края на дисертацията е поместен списък на използваната литература, който включва 32 заглавия на извори и 25 заглавия на изследвания. Като приложение е оформен речник със 160 лексеми с терминологичен характер и илюстрации от ръкописи, графики за икономическия ръст и сравнителни данни.

Към така представения дисертационен труд имам някои бележки:

1. Речникът изобщо не е споменат в автореферата, а е много важно допълнение към цялата дисертация. В дисертационния труд липсва абсолютно задължителното въведение с основните принципи на подбор на лексемите.
2. Към въведението на речника трябва да се добави и част с уговорка за използваните основни речникови принципи, като например възстановяването на основна дума. Такава въвеждаща част трябва непременно да присъства в печатния вариант на труда. Препоръката ми е писмените източници да бъдат изведени в отделен списък, който да съдържа данни за вида ръкопис, език, датировка,

хранилище и сигнатура на оригинала. Така ще стане много по-ясно колко и какви по тип и произход писмени паметници са използвани в дисертацията и ще се повиши научната стойност на труда.

3. За българските по произход паметници, от които са извлечени данните за стопанското развитие на българските земи през XIII– XIV в. е използван терминът „старобългарски“. Това определение трябва непременно да се коригира, тъй като писмените източници от този период не са старобългарски, а среднобългарски.
4. За печатния вариант на труда трябва непременно да се коригира използването на преизказно наклонение и да се замени с приетото в научната литература сегашно историческо време.
5. При отпечатването на работата да се въведе по-разпространеният тип цитиране (т. нар. „американско цитиране“).

В заключение искам да подчертая, че пред нас е един много добре структуриран труд, написан с много ясен и разбираем език и с много добър стил, който дава много детайлна представа за икономическото развитие на българската държава през XIII и XIV в.

Напълно убедена в качествата на този труд, препоръчвам на почитаемото жури да гласува „ЗА“ на Теодора Красиминова Георгиева да бъде присъдена образователната и научна степен „доктор“.

София, 11.09.2023